

себеппи логика хронологиялық принципті басшылыққа алыуға болады. Сонлықтан филологиялық принцип ұақыт, кеңіслік пенен жәмийеттік жақтан хәм хәр қыйлы жазба деректаныулардағы сөзлердің эволюциясын сыпатлауда негізге алынады [4]. Қазақ лексикографиясының мәнісі жағынан терең изертлеген профессор М.Малбақов бул тараудың алдында тұрған илимий мәселелерді төмендегіше дизбеклеп көрсетеді: сөзлік дүзіудің баслы принциптерін, сөзлікте қамтылатуғын негізгі параметрлер қурамын анықлау; сөзліктің нысанға, көлемге, адресатқа байланыссы баслы типтері менен жанрларын ажырату; аударма сөзлік дүзіудің баслы принциптерін, тууыс тиллердің аударма сөзліктерін дүзіудің өзгеше айрықшалықтарын анықлау; ареаллық хәм аймақтық, этнографиялық көнлікпелерін ашыудың, тилтаныушылық, мәдениеттаныулық, этнографиялық қадириятларды лексикографиялаудың ызыамлылықтарын белгілеу; оқыу сөзліктерінің қурамы хәм дүзилісін айқындау; лексикографиядағы норма хәм нормативилік мәселелерін саралау; жергиликли қолданыудағы хәм аймақтық лексикаға жататуғын сөз қурамын, халықтық кәсіптік лексиканы, ески хәм жаңа сөз қолланыуларды, китабий, өзлестирме лексиканы, илимий терминологияны ауызеки сөйлеу тили элементтерін, фразеологизмдерді, тууынды, көмекши хәм мәнилі сөздерді, дара атлықтарды хәм т.б. лексикографиялаудың жолларын, усыл-методдарын түсіндиру хәм т.б. [4].

Хәзиргі ұақытта сөзліктердің түрлері жүдә көптеп ушырасады. Профессор М.Малбақов солардың ишиндегі қазақ тили түсіндірме сөзліктерінің дүзилісін жетилистируі жұмыстарында универсалластыруі жолын таңлаудың, яғный ауызеки хәм жазба әдебий тилдің, илимий тилинің (әсиресе, қазақ филологиясының), илимий-техникалық шығармалар тилинің, баспасөз тилинің, актив типлі сөзліктер дүзіу зәрурілігін айтып өтеді: «Себеби бул жол түсіндірме сөзлікті елдің ишиндегі хәм сыртындағы халыққа улыуа көпшиликке түрлі жәмийеттік, кәсіптік топар ұзқиллерінің бәрине түуел күнделікли зәрур китапқа, шын мәнісіндегі «Халық китабы»на, англичан сөзлігі М.Матьюз айтқанындай, «муқаба ишиндегі китапханаға айналдыру» [5].

Бундай универсал типтегі сөзлікке алым былайынша сыпатлама береді: «Сөзліктің бул түрі өз бойында тил билиминде дүзилген тараулық сөзліктер-

дің (орфографиялық, орфоэпиялық, этимологиялық, тарихый, диалектологиялық сөзліктер, сөз дизбеги, өзлестирме сөзлер сөзлігі, синонимлер менен антонимлер сөзлігі т.б.) қасийеттерін жыйнақлауғын сөзлік.

Сөзлік - бир тилдегі лексикалық бирліктер жыйынтығы ғана емес, ол өзінің максети менен арналған адресатына байланыссы бир неше хызмет атқарады.

Хәзиргі қазақ тили лексикасын үйрениу үшін қазақ тилинің сөзлік қурамындағы сөзлерді изертлеп, олардың стильлік айырмашылықтарын билиу керек. Ол үшін қазақ тилинің сөзліктерінен пайдалана билиу зәрур. Сонлықтан ең алды менен сөзлік деген не екенлігін, олардың қандай түрлері болатуғынлығын билиу тийіс.

Сөзлік деген термин – басында бир-ақ мәніні атау болғаны менен, хәзир түрлі мәнилі, кең мәнісін сөз. Бул улыуа мәнісінде сөзлік қор деген ұғымды да түуел өз ишине алады. Буны ески түркий тиллерінде сөзлік деп те атаған. Солай етип, сөзлік дегеніміз – белгілі бир тилдің сөзлік қурамындағы улыуа яки белгілі бир тараудағы жеке сөзлердің алфавиттік тәртіп пенен дизилип, системаға түскен түрі [6].

Сөзлік китап болып, басылып шығуы да, қолжазба сыпатында көширилип, таралуы да мүмкін. Бундай сөзліктердің жыйнақты аты - лексикография деп аталады.

Лексикография грекше - жазаман деген еки сөзден жасалған. Буның мәнісі бир тилдегі сөзлерді жыйнап, қурастырып, системаға келтиріп, сөзлік етип шығару дегенді аңдатады. Хәзиргі күнде бул термин бир тилдің түрлі сөзліктерінің тийісін жыйнағы деген түсинікте қолланылады. Ерте заманлардағы әдебиетте буны гейде глоссарий деп атаған (тарихый-илимий әдебиеттерде ушырасады).

Глоссарий деген сөздің мәнісі - қыйын сөзлердің коментариялы системасы деген мәніні билдиреді, сонлықтан оны - гөнери́п, сийрек ушырасатуғын сөзлердің түсіндірмесі деген дурыс, өйткени оған улыуа халықтық сөзлердің көпшілігі кирмейді, көлемі киши, саны жағынан аз, көбінесе ескірген текстерді түсіндируіге ғана арналған жәрдемши қурал болған [6]. Солай екен, Мырзаберген Малбақ улының тил билимінің көрнекли ұзқили ғана емес, тил сиясатына қатнасты ойлары менен көзге түскен.

Әдебиеттер

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. -А.: 1993.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикографиясы. -А.: 1988.
3. Байқабилов У., Дүйсабаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. -Т.: 2015.
4. Дүйсабаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. -Т.: 2021.
5. Хасенов Ә. Тіл білімі. -А.: 2007.
6. Хасенов Ә. Тіл білімі. -А.: 2003.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қозок тили таълимининг лексикография соҳасига оид асосий тушунча ва тушунчалар талқин қилинади. Шунингдек, филология фанлари доктори, профессор М.М.Малбақовнинг илмий фаолияти ва назарий хулосаларига тўқталиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрыты основные понятия и понятия, относящиеся к области лексикографии казахского языкового образования. Также обсуждалась научная деятельность и теоретические выводы доктора филологических наук, профессора М.М.Малбакова.

SUMMARY. This article reveals the basic concepts and concepts related to the field of lexicography of Kazakh language education. The scientific activities and theoretical conclusions of Doctor of Philology, Professor M.M. Malbakov were also discussed.

С.МӘЖИЙТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДІҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Б.Г.Диланов – филология илимлерінің кандидаты, доцент

Қарақалпақстан Республикасы Педагогларды жаңа методикаларға үйретуі миллий орайы

Таянч сўзлар: иборалар, бадий асар тили, шахсий услуб, вариантлик, инверсия, симметрик икки компонентли иборалар.

Ключевые слова: фразеологизмы, язык художественного произведения, индивидуальный стиль, вариативность, инверсия, симметричный двухкомпонентный фразеологизм.

Key words: phraseological units, language of art work, individual style, variability, inversion, symmetrical two-component phraseological unit.

Хәр қандай көркем сөз шебері өзінің шығармаларында улыуа халықтық тилден өзінің дөретуішілік стилине сәйкес тил қуралларын пайдаланады. Биз өзіміздің бул мақаламызда XIX әсирдің ақыры XX әсир-

дің басында жасаған шайыр, драматург, аудармашы, дәслепки әлиппе хәм бир неше сабақтықлардың авторы Сейфулғабийт Мәжйитовтың шығармаларында турақты сөз дизбектерінің өзине тән қоллынылыуы өзгешели-

клерин сөз етпекшимиз. Тилдеги тураклы сөз дизбеклери курылысы жагынан бир неше сөзлерден ибарат болып мәниси жагынан жуўмақланған белгилери бир мәнине аңлатып келеди. Автор өз шығармаларында фразеологизмлерден көркемдилікті, образдылықты арттырыў, пикирди және де тереңлестіріп беріў мақсетинде пайдаланған.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркем шығармада қолланылыў мәселелери актуальлығы хэм курамалылығы менен ажыралып туратуғынлығын илимпазларымыз өз мийнетлеринде атап өтеди. Мәселен: Г.Айназарова «Фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамы менен курылысы айырым жағдайларда семантикалық жақтан азлы-көпке өзгерислерге ушыраған түрлері көркем шығармаларда, әсіресе, поэзияда көп ушырасады» [1], - деп келтирсе, С.Исаев: «Көркем шығармада белгилери дәрежеде жазыўшы интеллекте қарай гейбир еркинлик, формаль түрде улыўма нормадан(аўысыў) шығыў, грамматикалық системаның, заңдылықтың бузылыўы, аномалиялық (әдеттен тыс), метабазислик (сөз шақапларының басқа хызметте жумсалыўы) кубылыслар болып отырады» [10], - дейди. Усы айтылған кубылыслар С.Мәжйитов шығармаларында жумсалған фразеологизмлерде де анық көринеди.

Фразеологизмлер халық тилиниң ерте дәуірлерден киятырған сөз байлығының қоспалы бир бөлігі болғанлықтан биз бул мақаламызда С.Мәжйитовтың шығармаларында фразеологизмлердиң қолланылыў өзгешеліклерине тоқтап, оларды үйрениўде бақлаў хэм салыстырыў усылларын қолландық.

Шығармаларда фразеологизмлер көпшилик жағдайларда өзгериссиз халық тилинде қалыпласқан түрінде пайдаланылғанын көриўге болады: 1. Биротала ала жипти кесип, бир-бирейди қайтып көрместей болып кетермен. [5:169]

2. Тис қаққан адамсаң ғой. [9:13]

3. Мықлым жуп, жузикке қас қондырғандай. [9:32]

4. Еки көзүмүз төрт болуб күтермиз. [6:64]

Бул мысаллардағы «ала жипти кесип», «тис қаққан», «жузикке қас қондырғандай», «еки көзи төрт болыў» фразеологизмлері шығармаларда хеш қандай өзгериссиз қолланылған.

Айырым жағдайларда халық тилиндегі фразеологизмлер жеке стильлик мақсетте курамына сөзлер қосылып та қолланылыўы мүмкин. Бул жағдай шығармаларда жүдә өнімлі. Айтайық халық тилинде «оң жағынан турыў», «төрт тәрәпи кубла», «жутып жибергендей», «келебениң ушын жоғалтыў», «аўзы писиў», «иси оңына айланыў» сыяқлы фразеологизмлер қолланылады. Ал, шығармаларда фразеологизмлер арқалы айтайын деген пикир күшейттирилиў, экспресивлигин арттырыў мақсетинде бул фразеологизмлердиң курамына сөзлер қосылып қолланылған.

1. Бүгин оң жағыңнан жатып турған екенсең. [5:130].

2. Төрт жағың бирдей кубла. [5:128].

3. Адам жутып ғана жибергендей. [5:129].

4. Әбден келебениң ушын жоғалтып отыр. [7:41].

5. Аўзың күт пискен екен. [5:119].

6. Исиң бир баспады оңға жол алып. [5:46].

Шығармалар тилинде тилимизде қолланылып жүрген айырым фразеологизмлердиң басқа да вариантларының қолланылғанын ушыратамыз. Мәселен: 1. «Тамағы тоқ, көйлеги көк» фразеологизминиң «тамағы тоқ, қайғысы жоқ» [5:46] вариантының қолланылғанын;

2. Төрт тәрәпи яки төрт таманы кубла-төрт жағы кубла [5:128].

3. Үніне суў қуйыў-сестине суў қуйыў [5:43].

4. Тандырды қызғанда жабыў-темирди қызғанда басыў [8:112].

5. Иси оңына айланыў –иси оңға жол алып [5:46]

6. Белдеўсиз үйдиң тутыўындай- белдеўсиз үйдиң шыптасындай [9:8].

7. Дәрәя тасса тобығына келмеў-теңиз тасса тобығына келмеў [5:146].

Бул келтирилген 1-4-мысаллардағы фразеологизмлер халық тилинде усы еки вариант түрінде де қалыпласқан болса, биразлары (5-7-мысаллар) шайырдың жеке стилине тән вариантлар болып есапланады, мәселен, «теңиз тасса тобығына келмеў» фразеологизмин автор сеслик уйкасты сақлаў мақсетинде қолланғаны айқын көринип тур.

Әдетте, поэзияда көбинесе буўын санын келтириў, уйкасты сақлаў мақсетинде гәплер, сөз дизбеклері өзиниң тийкаргы орын тәртібинен өзгеріп инверсияға ушыраў жағдайлары гезлесе. Бул жағдай шайыр шығармаларында айырым фразеологизмлерге тән кубылыс:

Тез түсерсең таз кебине, шарқыңа [5:43] «таз кебине түсиў»

Колым тиймей жүр өлмеге [8:96] «өлиўге қолы тиймеў»

Алтынлы бай суўдай тасып,

Тарылып тур бизге өрис [9:34]

Мен жүрип өтпеймен шелиңнен сениң [9:36] «шелінен жүрип өтпеў»-жақынламаў

Сондай-ақ, шайыр шығармалары тилинде хәзиргі әдебий тилимизде қолланылмайтуғын шайырдың жеке стилине тән яки тек сол дәуірде ғана қолланылып хәзир қолланылмайтуғын фразеологизмлер де бар. Әлбетте, фразеологизмлер пүткил халықлық тилге тән, бир неше жыллар даўамында қалыпласқан болыўы керек, деген менен, бул келтирмекши болған сөз дизбеклері фразеологизмлерге қойылатуғын лексикалық хэм грамматикалық талаптарға жуўап беретуғын болғанлықтан бул фразеологизмлерди де кең жәмийетшиликке жәриялаўды макул деп таптық:

1. Белдеўсиз үйдиң шыптасындай –«орынсыз»

Белдеўсиз үйдиң шыптасындай қолпылдай бердиң ғой. [9:8]

2. Әпжыланның майын ишкен-«сум»

Әпжыланның майын ишкен Хийўалы еле саған ара-ласар. [5:168]

3. Үйрек жутаған жылы-«ашлық, суўсызлық»

Үйрек жутаған жылы еки батпан тары алғансаң, бирейи бир сыйыр, бирейи сегіз баспақ. [9:8]

4. Қазының қызын муптының баласына бергендей-«орынлы ис»

Қазының қызын муптының баласына бергендей болған екен. [9:32]

5. Шелинен жүрип өтпеў-«жақынламаў»

Мен жүрип өтпеймен шелиңнен сениң [9:36]

6. Суў бүркіп, кесек сүртіп-«мақтап, сулыўлап»

Суў бүркіп, кесек сүртіп алдырайық. [9:10]

7. Қанын сорып, көз майын жеп, сорпасына қаныў-«қыйнаў, азаплаў»

Қанын сорып, көз майын жеп, сорпасына қанған күни [5:40].

Бул келтирилген мысаллардағы ең соңғы фразеологизм «қанын сорыў» түрінде хәзир де қолланылады, деген менен шайыр бул мысалда фразеологизмди бир неше теңлес компонентлерден ибарат түрге келтирип фразеологизминиң мәнисин еле де күшейтирип беріўге хәрекет еткен.

Тилимизде сөзлердиң көп мәниликке ийе болғаны сыяқлы шығармаларда айырым фразеологизмлер өзиниң тийкаргы мәнисинен аўысып басқа мәнини аңлатып та қолланылғаны ушырасады. Халқымызда «шебине шығыў» фразеологизми «зыянын тийгизиў», «ашыўына тийиў» мәнисинде қолланылады, ал С.Мәжйитов бул фразеологизмди

Шебине шықсам туяңсыз жиберем [5:130] «иңіңе түссем» мәнисинде қолланған. Сондай-ақ «түп деген

түкирик жерге түспейтуғын» «суўық» мәнисин билдиретуғын турақлы сөз дизбегин өз шығармаларында тийкарғы «суўық» мәнисинен басқа «абырайлы», «хүрметли» мәнисинде де қолланады. Мысалы:

- Түп деген түкирик жерге түспейтуғын суўықта [8:101] «суўық» мәниси,

- Түп деген түкиригимиз жерге түспей, сағымыз сынбай келгенде өз туўғаным сенлерден сағым сынатуғын болса, биротала ала жипти кесип, бир-биреўди қайтып көрместей болып кетермен [5:169]. Бул мысалда «абырайлы», «хүрметли» мәнисинде жұмсалған.

Әдебиетлар

1. Айназарова Г. Карақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. –Нөкис: 2005, 118-б.
2. Абдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы. // “Әмиўдәрйя”. 1998. № 1-2.108-109-б.
3. Бердимуратов Е., Айназарова Г. «Қырық қыз» дастанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлериниң қолланылыўы ҳақында. // “Әмиўдәрйя”. 1998, № 1-2. 48-52-б.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги карақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: 1994, 184-б.
5. Мәжйитов С. Шығармалары. –Нөкис: 1992.
6. Мәжйитов С. Карақалпақ тилинде әлипбе. –Т.: 1925.
7. Мәжйитов С. Егеделер саўаты. –Т.: 1925.
8. Мәжйитов С. Оқыў китабы. –Т.: 1925.
9. Мәжйитов С. Гүлим-Тайман пьесасының қолжазбасы. –Нөкис: 1970, 240-б.
10. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы: 1989.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ХХ аср бошларида яшаб ижод этган қорақалпақ халқиниң таниқли маърифатпарвари, шоир ва драматург С.Мажйитов асарлари ва дарсликларидаги қўлланилган фразеологизмлар ҳақида сўз юритилади. Шоир асарларида иборалар маъносини кучайтириш учун таркибига ҳар хил сўзлар қўшилганлигини, турғун бирикмаларнинг турли хил вариантлари пайдо бўлганлигини қўрамыз.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о фразеологизмах, которые нашли свое отражение в произведениях и учебных пособиях С.Маджитова - видного просветителя, поэта и драматурга начала XX века. В произведениях поэта для усиления значения фразеологизмов в его состав включаются разные слова, появлялись разные варианты устойчивых сочетаний.

SUMMARY. This article is about phraseological units, which are reflected in the works and teaching guides of S. Madzhitov, a prominent educator, poet and playwright of the early 20th century. In the works of the poet, to strengthen the meaning of phraseological units, different words are included in its compound, various variants of stable combinations appeared.

KORPUS LINGVISTIKASIDA «ALIGNER» DASTURLARNING O'RNI

Sh.M.Xamroyeva – filologiya fanlari doktori

N.S.Matyakubova – doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch soʻzlar: “Aligner” dasturi, korpus lingvistikasi, parallel korpus, lingvistik tahlil, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), moslashtirish.

Ключевые слова: Aligner, корпусная лингвистика, параллельный корпус, лингвистический анализ, обработка естественно-го языка (NLP), выравнивание.

Key words: Aligner, Corpus Linguistics, Parallel Corpus, Linguistic Analysis, Natural Language Processing (NLP), Alignment.

Asosiy qism. Qadimgi lingvistik adabiyotlarda korpus til, dialekt yoki til osti tizimini ifodalash uchun tanlangan, lingvistik tahlil qilish maqsadida foydalaniladigan matnlar to'plami sifatida ta'riflangan. So'nggi paytlarda kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash vositalari va tizimlarining rivojlanishi bilan birga, korpus ta'rifi ham o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda korpus asosan mashinada o'qiladigan matnlar to'plami, turli xil lingvistik tadqiqotlar uchun eng yaxshi tarzda taqdim etiladigan ma'lumotlar manbayi yoki tashqi mezonlar asosida tanlangan elektron shakldagi matnlarning lingvistik to'plami sifatida qaraladi [7].

Korpus lingvistikasi tilshunoslikning kichik sohasi bo'lib, uning predmeti korpusni tahlil qilish orqali tilni o'rganishdan iborat. Korpus lingvistikasi tilning tuzilishi, ishlatilishi va rivojlanishi haqida tushunchaga ega bo'lish, korpuslarni tahlil qilish uchun hisoblash vositalari va usullaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Korpus lingvistikasi sintaksis, semantika, nutq, pragmatika va stilistikaning muammolaridan iborat keng ko'lamli lingvistik hodisalarni o'rganishni maqsad qiladi. U leksikografiya, lingvodidaktika, tarjimashunoslik, til texnologiyasi kabi turli sohalarida qo'llaniladi.

Korpus lingvistikasi so'nggi yillarda katta raqamli korpuslarning mavjudligi va ularni tahlil qilish uchun hisoblash vositalari va texnikasining rivojlanishi tufayli tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. U tadqiqotchilarga insoniy muloqotning murakkabliklarini o'rganish va tushunishning yangi usullarini taqdim etish orqali tilni o'rganishda yangi bosqichni olib kirdi.

Жуўмакластырып айтқанда, өзиниң образлылығы менен терең мәнилиги менен көзге түсетуғын фразеологизмлер ҳәр бир миллет тилиниң байлығын хәм тәсирлилигин көрсететуғын көриниси болып табылады. Демек, Сейфулғабит Мәжйитов карақалпақ тилиниң сөзлик курамының қаймағы есапланатуғын турақлы сөз дизбеклерин оғада шеберлик пенен өзиниң дөретиўшилиқ мәқсетлерине муўапық орынлы хәм дәл қолланыўы арқалы әдебий тилимиздиң көркемлик дәрежесиниң артып, миллий тилимиздиң мәнилик жақтан байыўына белгили дәрежеде тәсир жасағанын көремиз.

Korpus lingvistikasi bo'yicha olib borilayotgan so'nggi tadqiqotlarda “Aligner” dasturlari muhim rol o'ynadi. “Aligner” dasturi – bu bir tildan boshqa tilga tarjima qilingan yoki bir xil matnning turli tillardagi versiyalari bo'lgan parallel matnlardagi mos keladigan so'z yoki iboralarni avtomatik ravishda moslaydigan kompyuter dasturlari hisoblanadi. Korpus lingvistikasida “Aligner” dasturini qo'llashdan asosiy maqsad turli matnlarda tilning qo'llanilishini taqqoslashdir. Misol uchun, tadqiqotchilar bir xil matnning turli tarjimalarida ma'lum so'z yoki iboralarning qo'llanilishini solishtirish yoki asliyatdagi matn, uning tarjimalarida tildan foydalanishni solishtirish uchun “Aligner” dasturidan foydalanishi mumkin [1].

Bundan tashqari “Aligner” dasturi parallel korpus yaratishda ishlatiladi, ular jumla yoki ibora darajasida moslashtirish vazifasini bajaradi. Parallel korpus turli xil vazifalarni bajarish uchun foydali. Masalan, mashina tarjimasi va qiyosiy tadqiqotlarda parallel korpuslar material / manba o'rnida keladi. Tildagi hodisalarni qiyoslash taqqoslash, parallel korpus ishlab chiqishda ulardan foydalanishdan tashqari, “Aligner” dasturi korpus lingvistik tadqiqotlarining boshqa sohalarida ham qo'llanilgan. Masalan, “Aligner” dasturlari turli janrlar, belgilangan vaqt oralig'ida tildan foydalanish jihatlarini aniqlash, ijtimoiy media yoki boshqa onlayn manbalarda tildan foydalanishni tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin [1]. Korpus lingvistikasida “Aligner” dasturlarning asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Tarjima: «Aligner» dasturi turli tillardagi parallel matnlarni moslashtirish uchun ishlatilishi mumkin, keyin-